

29. Захарова Г. М. Мариупольская трагедія. О жертвах политических репрессий Мариуполя и Приазовья). Мариуполь: Предприятие «Газета «Приазовский рабочий»». 2000. 274 с.
30. Давидюк А. Вінницький «Гехолуц»: міфи і реальність. *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. Кн. 1.* Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. С. 839-853.
31. Реабілітовані історією: У 27 томах. Вінницька область. / Обл. ред. колегія: І. Д. Івасюк (голова), В. П. Лациба, Н. П. Солейко та ін. Упорядники : В. П. Лациба (керівник), В. І. Білоконь, К. Д. Бухін, В. Ю. Васильєв, В. В. Вижга, М. В. Вижга, К. В. Завальнюк, С. Л. Калитко, П. М. Кравченко, І. П. Мельничук, І. Г. Паламар, В. І. Петренко, Р. Ю. Подкур, О. К. Струкевич. Кн. 5. Київ: Центр ДЗК, 2015. С. 7-38.
32. Відлуння Великого терору. Збірник документів у трьох томах / Відп. ред. В. Васильєв, Р. Подкур, Л. Віола. Том. 3: Чекісти Сталіна в лещатах «соціалістичної законності». Его-документи 1938 – 1941 рр. / Укладачі А. Савін, О. Тепляков, М. Юнге. Київ: Видавець В. Захаренко, 2019. 936 с.

Максим Уракін

ЖІНКИ В УМОВАХ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ ЖИТОМИРСЬКО-ВІННИЦЬКОГО РЕГІОНУ 1941-1944 РР.

Анотація. У статті аналізується становище жінок та особливості їх виживання в умовах нацистської окупації Житомирсько-Вінницького регіону у 1941-1944 рр. Визначаються причини, які спонукали жінок до співпраці з окупантом, визначено сфери та професії де працювали жінки, народяться приклади фактів прямої колаборації.

Ключові слова: жінки, співпраця, нацистська окупація, Житомирсько-Вінницький регіон.

Maxim Urakin

WOMEN IN THE CONDITIONS OF NAZI OCCUPATION OF ZHYTOMYR-VINNYTSIA REGION 1941-1944.

Abstract. The article analyses the situation of women and the peculiarities of their survival under the Nazi occupation of the Zhytomyr-Vinnytsia region in 1941-1944. The reasons that prompted women to cooperate with the occupier are identified, the spheres and professions where women worked are defined, and examples of direct collaboration are given.

Keywords: women, cooperation, Nazi occupation, Zhytomyr-Vinnytsia region.

Проводячи дослідження співпраці населення окупованих нацистами територій Житомирщини та Вінниччини, в ході опрацювання наукової літератури та архівних справ, прийшло розуміння особливого

характеру процесу виживання українського жіноцтва в умовах жорсткої окупації. Взагалі, на долю української жінки в ХХ ст. випала величезна кількість випробувань, які вони проживали разом із своїми дітьми, чоловіками, близькими та рідними. Ще в роки Першої світової війни, революційних потрясінь та громадянського протистояння жінка мала «зберігаючи себе» рятувати дітей та сім'ю, коли її чоловік, чи рідні чоловічої статі були прямими учасниками військово-політичного протистояння.

Існування в умовах радянської дійсності 1920-х – 1930-х виробило в українських жінок власну модель виживання та пристосування. Вона полягала у використанні будь-яких можливостей забезпечити потреби фізичного виживання для своєї сім'ї та близьких. Тому, опинившись в умовах нацистської окупації, жінки стали активно використовувати «набутий досвід» для вироблення власної моделі поведінки в умовах тривалих репресій, голоду та страху. Як зазначає Олена Стяжкіна, що *«напрацьовані у минулі десятиріччя схеми гри з владою стали жіночими ініціативами та запорукою виживання не тільки жінок, а й усіх тих, ким вони опікувались («своїх»)»*. [1, с. 187]

Серед різноманітних вже описаних моделей поведінки жіноцтва нас цікавитиме їх вибір на користь співпраці з нацистами. Та ж дослідниця наводить приклад зміни власної політичної позиції вдома «полум'яними радянськими» сестрами П., які після приходу нацистів стали палкими антибільшовичками. Їх спосіб виживання полягав у співпраці з новою владою. Сестри стали відкрито лаяти радянську владу, її очільників, лякати своє оточення тим, що здадуть їх німцям, як радянських симпатиків. [1, с. 187]

Подібні до сестер особи проживали в різних окупованих районах України, в тому числі і в окрузі «Житомир».

Жителька м. Житомир Т.П. Маєвська влітку 1941 р. влаштувалась працювати перекладачкою у військовий госпіталь, згодом працювала на військовому аеродромі поблизу Житомира. На початку 1942 р. її завербували співробітники гестапо і Т. Маєвська стала німецьким агентом «Антонієм». До кола її обов'язків входило щотижневе інформування гестапо про дії та висловлювання працівників аеродрому. Весною 1943 р. вона донесла на працівників німецького складу в с. Гуйва за їх антинімецькі висловлювання, видала, за окрему винагоду, власних сусідів за їх участь у підпільній роботі. [2, арк. 4-6]

Інший випадок наводить житомирська дослідниця В.Ю. Яковенко. Вона приводить спогади С. Брунак, яка розповідала, *«як колега її матері Соня Хацусь, дочка якої до початку війни вийшла заміж за єврея, не раз приводила поліцаїв та німців до її родини, аби ті забрали її матір та друзів-євреїв»*. [3, с. 186]

Жінки, які працювали в німецьких комендатурах, цивільних адміністраціях формували власну модель поведінки у стосунках з нацистами та власними знайомими. Досить часто вони зловживали службовим становищем для власного виживання та допомоги близькому оточенню. Працівниці готували та видавали фальшиві документи, медичні довідки, продовольчі картки, перепустки.

Більша частина жінок та їх сімей страждала від постійного недоїдання. У містах регіону відчувався значний дефіцит продуктів, шаленів «чорний ринок». Голод гнав жінок на роботу, яка давала їм можливість отримати доступ до продуктів та речей першої необхідності. Більшість жінок середнього та старшого віку мали власний негативний досвід голодування та смертей близьких чи знайомих від недоїдання. Отримані психологічні травми переслідували жінок. Вони ж визначали і вибір варіанту поведінки в умовах окупації. Як зазначає дослідниця Марія Меленчук, аналізуючи автобіографії оstarбайтерок з підрадянської України, головними сюжетами їх довоєнного життя були розповіді про примусову колективізацію, Голодомор 1932-1933 рр. та сталінські репресії 1930-х рр. Розповіді жінок були дуже емоційними, детальними, що свідчить про вплив цих подій на психологічну пам'ять. [4, с. 257]

Особливо складно виживати було жінкам та дівчатам вивезеним на роботу до Німеччини. Остарбайтерки, навіть ті, хто погодився добровільно виїхати до Райху на роботу опинялись у складних ситуаціях, коли їх доля залежала від волі конкретного німецького чиновника, наглядача чи інженера. Деякі з них, маючи досвід співпраці з радянськими спецорганами, йшли на співпрацю з табірним керівництвом. Зокрема, Любов Бедюк з містечка Народичі, вивезена на роботи в Німеччину в 1942 р. до табору «Ост-табір Гойде Берлін Нідер Шолевалд» погодилась на співпрацю з комендантом табору, ставши його інформатором. Згідно матеріалів справи, вона надала інформацію про перебування в таборі чотирьох комуністів, яких згодом стратили. [2, арк. 7]

Пішовши на службу до нацистів, жінки імітували трудову активність, саботували та «улинювали» від роботи. В архівах зберігається звітні документи німецьких чиновників, які висловлювали своє незадоволення невиконанням норм виробітку.

Ще одним видом жіночого колабораціонізму можна вважати роботу жінок в борделях, «життя з нацистами та їх прислужниками». Нацисти відкривали для потреб військових на окупованих територіях будинки розпусти, до роботи в яких залучали місцевих жінок. Зокрема, розпорядженням генерал-комісара від 28 січня 1943 р. такі будинки відкривались в Житомирі та Звягелі. [5, с. 7]

З точки зору правника – це заняття проституцією, незалежно від того що слугувало оплатою сексуальних послуг, гроші чи продуктовий пайок. Жінка, яка опинилась в окупації, вимушена була робити вибір продати своє тіло, щоб вижити самій та забезпечити виживання іншим членам родини, чи шукати інші шляхи для порятунку від голодної смерті. Жінки, продаючи себе, намагались уникнути можливості опинитися в категорії оstarбайтерів, або в розстрільних списках, як колишні комсомольсько-партійні чи радянські активістки.

Фактами з колишньої, радянської біографії дівчат та жінок користувалися, для задоволення власних потреб, представники місцевої влади та поліцаї. Погрожуючи жінкам поширити небезпечну або викривальну інформацію, вони примушували жінок до співжиття чи

до статеких стосунків. Жінки змушені були «через ліжко» приховувати відповідні таємниці.

Про стосунки жінок з німцями йшлося в звітах СД, які направлялись до Рейху. Зокрема, про це писали в донесеннях з генерального округу «Житомир» за лютий 1943 р. [6, арк. 38-39]

Нацистські керівники в окупованих українських землях досить часто нехтували приписами вищого керівництва не вступати у стосунки з місцевими жінками. Використовуючи своє службове становище, вони відвідували діючі місцеві театри, культурно-мистецькі установи, де мали можливість обирати собі коханок та співмешканок. Для власних утіх вони примушували театральну адміністрацію організовувати так звані «бали», «вечірки», де вони вибирали собі потрібних жінок. Зокрема, розглядаючи справу балерини Житомирського міського театру Галини Ільїної-Яценюк, можна побачити, що директор театру І.С. Пустовойтенко організовував такі бали-вечірки у гебітскомісара Магасса. [8, арк. 11 зв.] У цьому директору допомагала його секретарка, яка підбирала актрис для вечірок. На них запрошували артисток театру.

У споминах С. Селешко, який працював перекладачем під час ексгумації тіл вбитих енкаведистами у Вінниці 1943 р., згадуються організовані начальником вінницької поліції Мертенсом п'яні оргії, на які запрошували артисток місцевого театру. Одна з них відбувалась після однієї з вистав влітку 1943 р. С. Селешко зазначав, що *«Дівчата танцювали голими на столах між склянками з пивом. Відбувались розпусні сцени, можливі в п'яному і неправдоподібні в тверезому стані»*. [7, с. 68]

Про подальшу долю танцівниць і акторок Житомирського міського театру можна дізнатися із післявоєнних справ. Частина акторок виїхали з міста зі своїми сім'ями чи коханцями разом з відступаючими німецькими військами до Польщі, Німеччини, Чехії. [8, арк. 15, 16, 22, 25] Хтось із них після закінчення війни був репатрійований, хтось залишився в Західній Європі.

Показовий приклад доля балерини театру Галини Яценюк. За наклепом дружини музиканта театру Віри Батаєвої, її було заарештовано 14 березня 1946 р. При розгляді справи співробітники спецслужб інкримінували Г. Яценюк також інтимні стосунки з німецькими чиновниками та одруження з поліцейським Москаленком та виїзд з ним в Польщу, де 1945 р. вона намагалась отримати польське громадянство. За свою антирадянську позицію Галина Яценюк була засуджена за статтею 54-1 «а» КК УРСР та отримала 10 років у ВТТ і 5 років урахування у правах без конфіскації майна. [8, арк. 93] 1965 р. справу переглянули і Г. Яценюк реабілітували, за відсутністю доказів.

В цілому для оточуючих такі жінки перетворювались на «продажних, поганих жінок». Лише одиниці могли розглядати таку поведінку жінок через призму окупації та виживання. Як згадують літні жінки трьох сіл Черняхівського району Житомирської області, жодна з жінок, які мали стосунки з окупантами не вийшла заміж, бо чоловіки вважали ганебним мати за дружину таку дівчину. Як переповідає спомини жінок інтерв'юер-дослідник В. Гінда: *«В місті з цим було легше, жінка могла облаштувати особисте життя переїхавши в*

інший район чи населений пункт, де ніхто не знав її минулого. Вони жили в сільських громадах, як повноправні члени, не завжди про них доносили у правоохоронні органи, утім при найменшій конфліктній ситуації нагадували минуле: «Так, вони бідні після війни стільки натерпілися від наших мужиків, які постійно на польових роботах, чи ще десь намагалися нагадати їх грішне минуле. У перші роки після війни тільки й чули у свій бік "курва", "підстилака", "б...дь" (співрозмовниця посміхається)... Баби теж не жалували, бувало як зайдуться на полі сваритися, то тільки й чути: "продажна курва з німцями кувиркалася". Уже потім все призабулося, а нині ніхто цього не говорить. Старість успокоїла багатьох», - розповідає бабуся Катерина, яка не хотіла, щоб згадував її прізвище». [9, с. 62]

За даними Т. Вронської, під час перевірки та переслідування місцевого населення за факти співпраці з нацистами жінок-спецслужбісток, тобто жінок, які працювали за дорученням підпілля чи партизанів та «викритих у добровільних інтимних або близьких стосунках з особовим складом окупаційних військ або чиновниками каральних та адміністративних органів», масовим репресіям не піддавали. [10, с. 302]

Інший варіант, який спонукав жінок до співпраці з нацистами, це була втрата годувальника.

Особливо зростає роль жіночого фактору, в умовах окупації, при передачі інформації, чи організації допомоги підпілльникам, партизанам, чи особам, які зазнавали переслідувань зі сторони нацистів. Вартість жіночих інформаційних мереж не зводилась тільки до прагматичних завдань порятунку певних людей. Інформація, яку жінки передавали одна одній, була важливою і в сенсі збереження «бадьорості духу», і в сенсі вибору стратегії поведінки. Чутки про успіхи радянських військ на фронті могли вберегти людину від зради з боку сусідів чи, навпаки, надихнути на порятунок солдатів або євреїв, щоб згодом мати чим «звітувати» перед більшовиками. [1, с.189]

Отже, на окупованих нацистами територіях Житомирщини та Вінниччини жіноче населення, опинившись у складних життєвих обставинах, вимушене було шукати можливості для власного виживання та виживання власних сімей. При цьому жінки використали власний досвід виживання набутий в умовах Першої світової війни, громадянського протистояння часів революції та встановлення в регіоні комуністичної диктатури. Складність вибору моделі поведінки полягала в їх можливостях діяти прагматично, при цьому дотримуючись моральних засад. Крім того на вибір моделі власної поведінки впливали і ідеологічні наративи та нацистська пропаганда. Жінки одночасно були і об'єктами і суб'єктами суспільних відносин, які існували в новому окупаційному суспільстві. Частина жінок вимушена була, під тиском обставин, піти не тільки на економічну співпрацю з окупантом, але і стати колаборантом, долучившись до нової управлінсько-владної вертикалі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Стяжкіна О. «Окуповані» жінки: чинники, ресурси та стратегії виживання. *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. наук. праць*. Київ: ТОВ «АРТ КНИГА», 2015. 335 с. С. 185-195.
2. Галузевий державний архів СБУ(м. Київ). Ф.1. Оп.1. Спр. 135.
3. Яковенко В.Ю. Життя та побут житомирян під час нацистської окупації (липень 1941 – грудень 1943 рр.). *Сторінки історії: збірник наукових праць*. Київ, 2012. Вип. 33. С. 179-189.
4. Меленчук М. Досвід примусової праці у пам'яті колишніх українських оstarбайтерок з Канади. *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. наук. праць*. Київ: ТОВ «АРТ КНИГА», 2015. 335 с. С.252-266.
5. Житомирщина в період тимчасової окупації німецько-фашистськими загарбниками. 1941-1944 рр.: збірник документів. Житомир: Радянська Житомирщина, 1948. 219с.
6. Центральний державний архів вищих органів влади та Управління України. Ф. 4328, Оп. 1, Спр. 5.
7. Селешко М. Вінниця. Спомини перекладача комісії дослідів злочинів НКВД в 1937-1938. Нью-Йорк-Торонто-Лондон-Сідней: Фондація Ольжича, 1991. 211с.
8. Архів управління СБУ в Житомирській області. Ф. 6. Спр. 9882.
9. Гінда В. Сексуальні контакти з ворогом у роки Другої світової війни: понівечені долі жінок. *Сторінки воєнної історії України*. 2023. Вип. 27. С.52-72.
10. Вронська Т. Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці (1917-1953 рр.). Київ, 2013.

Тетяна Каросва

ВИСТАВКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ХУДОЖНІХ АРТІЛЕЙ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ (1946–1949)

Анотація. У статті висвітлюється підготовка експонатів для виставок народного мистецтва художніми артілями Вінницької області повоєнного часу. Хоча радянська влада декларувала про існування умов для всебічного розвитку народного мистецтва, проте реально в системі промислової кооперації можливими були лише виставкові проекти, бо виробничі плани та гонитва за виконанням виробничого плану унеможливлювали творчі прояви майстрів.

Ключові слова: промислова кооперація, художня артіль, промислова артіль, художній промисел, виставка народного мистецтва.